

In de nabijheid van God en mensen



*De Franciscanessen
van Aerdenhout van 1874 tot heden*

JOEP VAN GENNIP

In de nabijheid van God en mensen

In de nabijheid van God en mensen

De Franciscanessen van Aerdenhout, 1874-heden

JOEP VAN GENNIP



Hilversum
Verloren
2022

In opdracht van de Franciscanessen van Aerdenhout.

Afbeeldingen op het omslag: foto's collectie Aerdenhout, gekalligrafeerd professieboek (1950), en beeld van een zuster met een lekenverpleegster. Dit kunstwerk (gemaakt door Marian Gobius) verbeeldt de overdracht van het werk van de religieuzen aan leken.

© 2022 Joep van Gennip
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049935

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
Inleiding	11
1 ‘Door liefdewerken en gebed te werken tot grotere eer van God!’	
<i>Ontstaan van de congregatie, haar stichteres Moeder M. Clara Pfänder en de spirituele basis, 1860-1875</i>	15
1.1 Kerkelijk, politiek en sociaal klimaat in Duitsland tot aan het ontstaan van de congregatie	15
1.2 Moeder M. Clara Pfänder (1827-1882): intreden, uittreden en stichten in een roerige tijd	20
1.3 Bestuur en groei van de congregatie in Duitsland	27
1.4 De spirituele basis van de congregatie	37
2 ‘Omdat wij allen toch van goede wil zijn’	
<i>Vestiging, werkzaamheden en spiritualiteit in Nederland, 1874-1960</i>	47
2.1 Schipbreuk van ‘Deutschland’, maar Nederland als reddingsboei, 1874-1920	47
2.2 Geestelijke inbedding in Nederland	57
2.3 Een eigen Provincie, 1920-1960	64
2.3.1 <i>Stichting en bestuur</i>	64
2.3.2 <i>Intreden, professie, geloften en uittreden</i>	69
2.3.3 <i>De latere filiaalhuizen</i>	83
2.3.4 <i>‘Nu wil ik jullie aansporen om niet haatdragend te zijn’: de beide wereldoorlogen</i>	88
2.4 ‘Als u eens wist, wat een hoge dunk de wereldmensen van ons hebben’: de Nederlandse Provincie en haar liefdewerken	96
2.5 Duitse spiritualiteit in een Nederlandse context?: de spiritualiteit in de Nederlandse Provincie en haar ontwikkelingen tot 1960	103
2.5.1 <i>De Heilig Hartdevotie, de eeuwigdurende aanbidding en andere geestelijke tradities</i>	103
2.5.2 <i>Franciscaanse spiritualiteit en samenwerking</i>	110
2.5.3 <i>De lijdensspiritualiteit</i>	112
2.5.4 <i>Aanstaande vernieuwingen</i>	113
2.6 Feesten en jubilea	115

3	Tijd van grote veranderingen, 1960-1980	121
3.1	Het ontkiemen van veranderingen in de jaren vijftig	121
3.2	Jubileum en een begin van eerherstel voor Moeder M. Clara (1960)	129
3.3	Intreden, uittreden, exclaustaties en geloften	132
3.4	Samenwerking Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen (SNVR)	143
3.5	De invloed van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)	146
3.6	Het generaal en provinciaal vernieuwingskapittel van 1969	155
3.6.1	<i>De veranderingen van het generaal vernieuwingskapittel</i>	155
3.6.2	<i>De veranderingen van het provinciaal vernieuwings- kapittel</i>	157
3.6.3	<i>Zusters aan het woord over 1969</i>	169
3.7	(Her)ontdekking van de franciscaanse spiritualiteit, de leefregel en de Franciscaanse Samenwerking	171
3.8	Grote huizen sluiten, kleine huizen openen	180
3.9	Afbouw van zorg- en onderwijswerkzaamheden en aandacht voor de eigen bejaardenzorg	184
4	Van missiegebied tot bloeiende provincie: Indonesië, 1929-1989	197
4.1	Het begin en de vooroorlogse jaren, 1929-1940	197
4.1.1	<i>Missievuur</i>	197
4.1.2	<i>'Witte spoken'</i>	203
4.2	De oorlog: 'vriend en vijand'	205
4.3	Heropbouw en uitbreiding	207
4.4	De vorming van de eerste Indonesische zusters en daarna...	212
4.5	Nieuwe missieposten	214
4.6	Op weg naar een zelfstandige provincie, 1969-1989	217
4.7	Blijvende verbondenheid	224
5	Uitwerking, consolidering en verdieping, 1980-2000	228
5.1	Provinciaal kapittelthema's	228
5.2	Projectfinanciering door de Nederlandse provincie	235
5.3	Jubilea en feesten	239
5.4	De congregatie internationaal	250
5.4.1	<i>De structuurcommissie</i>	250
5.4.2	<i>De Algemene Vergadering</i>	252
5.5	De Nederlandse bestuurssituatie: het Provincie Beraad en de Adviesraad	253
5.6	Aanpassing van de provinciale statuten en de generale constituties	254
5.7	Initiatieven vanuit het generaal bestuur	257

5.7.1	<i>De geschiedschrijving</i>	257
5.7.2	<i>De brochure Opdat ze leven zouden bezitten (1989)</i>	258
5.8	Het eigen vormingsprogramma en andere activiteiten	259
5.9	Huisvesting en geestelijke zorg voor de ouder wordende medezusters	263
5.9.1	<i>De huisvesting</i>	263
5.9.2	<i>De geestelijke zorg en leiding</i>	271
5.10	Franciscaanse Samenwerking	273
5.11	Pastorale zorg, afbouw en andere werkzaamheden	273
5.12	Spiritualiteit	276
6	‘Waar het hart vol van is...’.	
	<i>Interviews met vier zusters</i>	281
7	Ontvankelijkheid voor de toekomst, 2000-heden	291
7.1	Een stip op de horizon	291
7.1.1	<i>Leven en wonen</i>	293
7.1.2	<i>Verhuizingen</i>	294
7.1.3	<i>Opnieuw: gemeenschapsvorming</i>	298
7.1.4	<i>Het religieus leven</i>	302
7.2	Het charisma van Moeder M. Clara	305
7.2.1	<i>Van kapittelboodschap naar kernwoorden</i>	305
7.2.2	<i>Het geestelijk testament</i>	305
7.2.3	<i>Eerherstel voor Moeder M. Clara</i>	307
7.2.4	<i>Deel van een wereldwijde gemeenschap</i>	308
7.3	Verbinding tussen buiten en binnen	310
7.4	Overdragen en toevertrouwen	314
7.5	Voltooing	316
	Epiloog	325
	Bijlagen	328
	Geraadpleegd materiaal en verwijzingen	344
	Over de auteur	350

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt een boek dat verhaalt van de idealen, het geloof en de inzet van de zusters Franciscanessen, Dochters van de Heilige Harten van Jezus en Maria in Nederland om de liefde en zorg van God voor alle mensen in praktijk te brengen. In de eerste constituties schrijft onze stichteres Moeder M. Clara Pfänder over de levensopgave om te streven naar de verering van deze heilige harten én om elkaar wederzijds in liefde te dienen. Wij zouden vandaag mogelijk andere woorden kiezen maar dat het hart belangrijk was in ons werk en leven weten we uit onze levenslange ervaring.

U leest over het ontstaan van onze congregatie en over de eerste twee Duitse zusters die door Moeder M. Clara vanuit Salzkotten in 1874 op bedeltochten naar Nederland werden gestuurd omdat de kerk in die dagen in Duitsland leed onder de *Kulturkampf*. U leest over de vrouwen die zich in Nederland bij hen aansloten om het evangelie van Jezus van Nazareth, het eenvoudige voorbeeld van Franciscus van Assisi en het charisma van Moeder Clara waar te maken in hun leven van zorg om mensen, van liefde voor kinderen en van zusterlijkheid naar elkaar en naar al wat leeft. Over deze gemeenschap die op haar hoogtepunt in Nederland ruim 600 zusters telde en bekend werd door haar inzet en grote hulpvaardigheid. Over zusters die vertrokken naar zomaar ergens in Nederlands-Indië om het werk voort te zetten. Over de vernieuwing na het Tweede Vaticaanse Concilie, die hoge eisen stelde aan de gemeenschap en aan ieder afzonderlijk en het vertrouwen om recht te doen aan elkaar bij het zoeken naar nieuwe wegen in levensvorm en werk. Door de jaren heen hielden de zusters elkaar vast en inspireerden elkaar door hun trouwe verbondenheid, door recht te doen aan elkaar en aan de mensen door hun nabijheid en hun wijze van leven.

Inmiddels is onze gemeenschap op leeftijd, velen van ons zijn broos en zwak maar we zijn nog steeds betrokken en onderweg. En ook al lijkt het verleden nog zo sterk, we leven nu en vertrouwen op de toekomst. Ons geestelijk erfgoed en de geestkracht waarmee we hebben gewerkt en geleefd, blijft. Wij hopen onze bezieling door te geven aan generaties na ons zodat ook zij mogelijk kunnen worden geraakt. Wij zijn ervan overtuigd dat er immers altijd mensen zullen zijn die anderen willen helpen. En dan kunnen verhalen van mensen die zijn voorgegaan hen wellicht inspireren en ondersteunen. Dat is wat u in dit boek kunt teruglezen, overdenken en doorgeven. Wij hopen dat die verhalen

een bescheiden bijdrage mogen zijn aan een nieuwe hemel en een nieuwe aarde waarin iedere handeling van liefde en zorg telt.

Tot slot enkele woorden van dank aan allereerst onze auteur, (kerk-)historicus Joep van Gennip. Hij is met veel toewijding in de archieven gedoken en legde zijn oor te luister bij vele zusters. Wij zijn hem zeer dankbaar voor alles wat hij, soms uit de vergetelheid, aan het licht bracht en grondig ordende. We hadden een prettige en constructieve samenwerking. Naast de auteur gaat onze dank ook uit naar alle zusters, medewerkers en vrijwilligers die op een of andere wijze hebben bijgedragen aan dit boek. Hoezeer ook Joep van Gennip de schrijver en auteur is, zonder de gezamenlijke inzet van velen was dit boek er nooit gekomen. Hoeveel goede samenwerking vermag blijkt niet alleen uit onze geschiedenis, maar ook uit de totstandkoming van dit boek.

Vrede en alle goed voor ieder die dit boek ter hand neemt.

Zuster Auxiline Bergen,
Regionale Overste van de Zusters Franciscanessen, Dochters van de Heilige Harten van Jezus en Maria.

Aerdenhout, 18 februari 2022 (feestdag ter ere van de rehabilitatie van de stichters door de R.K.-Kerk)

Inleiding

‘Waarom zou je nog intreden? Is dat niet achterhaald?’, vroeg iemand aan een zuster in de jaren zestig van de vorige eeuw. Min of meer dezelfde vraag werd mij het afgelopen jaar eens gesteld: ‘waarom zou een groep van zusters heden ten dage nog een boek laten schrijven over hun geschiedenis? Is dat niet achterhaald?’ Het geïnstitutionaliseerde religieuze leven is in de westerse wereld onmiskenbaar op zijn retour en veel vrouwelijke congregaties die een kleine eeuw geleden nog zoveel leden hadden zullen binnen afzienbare tijd in ons land ophouden te bestaan. Niet alleen vanwege het afnemend ledenaantal, maar ook omdat hun oorspronkelijke pastorale werkvelden – veelal onderwijs en verpleging – zijn overgenomen door de overheid. Maar de onderliggende religieuze en spirituele waarden van waaruit deze congregaties gewerkt hebben zijn er nog steeds, zij het in aangepaste vorm. Ook de enorme werkklust die een groep van zusters, gedreven door geloofsidealen, kon verzetten en die van zo’n groot belang is geweest voor de uitbouw van het lager onderwijs en de ziekenzorg in ons land, verdient het om beschreven te worden.

Eén van die zustercongregaties in ons land zijn de Zusters Franciscanessen, Dochters van de Heilige Harten van Jezus en Maria, beter bekend als de Franciscanessen van Aerdenhout. Haar Nederlandse regiobestuur benaderde mij een jaar geleden met het verzoek om ‘een historische studie te schrijven die inzicht geeft in de geschiedenis en de betekenis van deze congregatie in Nederland vanaf 1960 tot heden’. De publicatie moest niet uitputtend zijn en hoefde zich ook niet te verhouden tot het huidige wetenschappelijke discours over orden en congregaties. Zij diende echter wel verantwoord en informatief te zijn en tevens de inspiratie van de zusters door te geven aan jongere generaties. Het startjaar van 1960 was gekozen omdat de voorafgaande periode, vanaf 1874, toen de zusters in Nederland arriveerden, al beschreven was door een eigen congregatielid, zuster Hermenegild Odijk. In vier (onuitgegeven) banden beschreef zij de geschiedenis van de Nederlandse provincie van de zusters per vestigingsplaats in chronologische volgorde. Voor mijn studie bleek al snel, wilde de lezer een goed begrip krijgen van de geschiedenis, werkzaamheden en franciscaanse spiritualiteit van deze congregatie dat ook de jaren vóór 1960 aan de orde moesten komen. Deze staan dan ook beschreven in de eerste twee hoofdstukken. Het boek bevat in totaal zeven hoofdstukken.

In het eerste hoofdstuk leest u de ontstaansgeschiedenis van de congregatie in het negentiende-eeuwse Duitsland tegen de achtergrond van de politieke,

sociale en kerkelijke veranderingen van die tijd. De eindcesuur van dit hoofdstuk ligt bij 1875, het jaar dat de congregatie vanwege de *Kulturkampf* zich ook in Nederland vestigde. Een beknopte levensbeschrijving van de stichteres Moeder M. Clara Pfänder (1827-1882) is te vinden in paragraaf 1.2, waarin ook aandacht is voor de tegenwerking die zij op haar pad ontmoette. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een schets van de spiritualiteit van de congregatie, waarbij verhelderd wordt hoezeer deze paste in de ultramontaanse koers die de Kerk in die tijd voerde.

Het tweede hoofdstuk vangt aan met de eerste schreden die de Zusters van Salzkotten, zoals ze ook wel werden genoemd naar hun stichtingsplaats, in ons land zetten. Het aantal vestigingen in hoofdzakelijk de westelijke provincies groeide snel in de eerste helft van de twintigste eeuw, doordat de lokale geestelijkheid vaak een beroep op de congregatie deed voor hulp in het parochiële lager onderwijs, de bewaar- en naaischolen, de verpleging of de huishoudelijke zorg. Geschetst wordt dat kwesties rond diploma's, taalbarrière en financiën voor problemen zorgden, terwijl de zusters zichzelf totaal wegcijferden in het werk. Het koorgebed, de retraites en de aanbiddingsdagen vormden het geestelijk tegenwicht van al die arbeid. Tijdens de oorlog beleefde de congregatie een zware tijd, terwijl vanaf de jaren vijftig zich de eerste religieuze veranderingen aan dienden in de Nederlandse provincie. Deze zouden in de jaren zestig veel zekerheden op hun kop zetten.

Het derde hoofdstuk beschrijft deze kerkelijke en spirituele veranderingen die de Franciscanessen van Aerdenhout mede geïnspireerd door het Tweede Vaticaans Concilie ondergingen. Sommige van deze moderniseringën leiden tot spanningen, zowel binnen de eigen provincie als in de omgang met het generaal bestuur. We lezen daarnaast dat er een herijking van de franciscaanse spiritualiteit en de pastorale werkvelden plaatsvindt, alsook een herwaarding voor de ordestichteres Moeder M. Clara.

De missieactiviteiten van de Franciscanessen van Aerdenhout op Noord-Sumatra worden beschreven in het vierde hoofdstuk. Gestart in 1930 met enkele zusters, groeide Indonesië uit van een nieuwe loot tot een zelfstandige provincie. In 1989 telde de congregatie daardoor vijf provincies.

Hoofdstuk vijf schetst de jaren 1980-2000, waarin de Nederlandse provincie in rustiger vaarwater komt. Er zijn geen intredingen meer en de traditionele pastorale werkvelden van onderwijs en verpleging zijn overgedragen. We vernemen dat er nu ruimte komt voor geestelijke verdieping, nieuwe maatschappelijke initiatieven en het herverstaan van elkaar in een nieuw groepsverband.

In het volgende hoofdstuk komt een viertal zusters zelf aan het woord. Zij werden in 2018 op verzoek van het bestuur geïnterviewd door journalist en theoloog Arjan Broers. Deze persoonlijke interviews vormen een aanvulling

op het Geestelijk Testament (2019) dat het charisma van de congregatie beschrijft als gemeenschap. De interviews zijn hier opnieuw opgenomen.

In het laatste en zevende hoofdstuk lezen we hoe de zusters in de recente tijd initiatieven ontplooiën om hun geestelijke en materiële erfgoed door te geven naar de toekomst. Zelfgekozen kernwoorden vormen daarbij de basis: vertrouwen, dienstbaarheid, verbondenheid, gastvrijheid, economie van het genoeg, barmhartigheid en gerechtigheid. Ook het gemeenschapsleven krijgt nieuwe impulsen doordat de zusters in hun ouderdom meer op elkaar aangewezen zijn. Het besef om daarnaast onderdeel uit te maken van een wereldwijde congregatie met jonge vitale zusters in projecten en missies over de hele wereld geeft tevens vertrouwen naar de toekomst.

De hoofdstukken zijn chronologisch-thematisch opgebouwd, waarbij de breukjaren belangrijke veranderingen binnen de congregatie laten zien. Binnen de tekst is er gestreefd naar een variatie van onderwerpen. Omdat het boek niet té omvangrijk diende te worden zijn hierbinnen keuzes gemaakt. Er komen bestuurlijke ontwikkelingen ter sprake en spirituele veranderingen. Ook komen de zusters zelf aan het woord en wordt het dagelijks leven in de conventen beschreven. Naast de hoofdtekst is er een tweede verhaallijn in de vorm van talrijke illustraties. Ook hierbij is de voorkeur uitgegaan naar diversiteit in afgebeelde onderwerpen en personen.

Het onderzoeksmateriaal dat de basis vormt voor deze historische studie is hoofdzakelijk afkomstig uit de archieven van de Franciscanessen van Aerdenhout. Een groot deel hiervan was voor aanvang van deze studie al overgebracht naar het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven in St. Agatha, waar het in langdurig beheer is gegeven en tevens systematisch is ontsloten. Een ander gedeelte, waaronder de vele kronieken, persoonsdossiers en rijke fotocollectie, bevindt zich thans nog in het moederhuis in Aerdenhout, maar zal nu deze studie voltooid is ook worden overgebracht naar het Erfgoedcentrum. Daarnaast is gebruik gemaakt van gesprekken met zusters. De lijst van geïnterviewden, afgenomen door mijzelf, Arjan Broers en via het project KomMissieMemoires, is achterin opgenomen, net als de gebruikte primaire en secundaire literatuur.

Vanuit het oogpunt van de leesbaarheid is ervoor gekozen om alle zusters te vermelden met hun zuster- en achternaam, waarbij voor de Nederlandse zusters ook hun intredejaar is aangegeven. De M. van Maria, vooral vroeger een gebruikelijke toevoeging bij de zustersnamen, wordt bij de Nederlandse zusters weggelaten. Een lijst van alle zusters van de in 1920 gestichte Nederlandse provincie (die bleven) staat in een aparte bijlage achterin.

De voorliggende studie wil een hommage zijn aan een groep van zusters die in de afgelopen ruim anderhalve eeuw veel heeft betekend voor zowel het maatschappelijk-sociale welzijn als de medemenselijkheid in ons land. Gedre-

ven door religieuze idealen en geïnspireerd door hun ordestichteres Moeder M. Clara Pfänder zien wij verschillende generaties zusters hier hun eigen draai aan geven. Hun verhaal wordt hier verteld en geeft een belofte aan de toekomst.

Joep van Gennip
Zeist, 12 februari 2022

‘Door liefdewerken en gebed te werken tot grotere eer van God!’¹

Het ontstaan van de congregatie, haar stichteres Moeder M. Clara Pfänder en de spirituele basis, 1859-1875

De internationale congregatie waar de Franciscanessen van Aerdenhout toe behoren vindt haar oorsprong in het negentiende-eeuwse Duitsland. Daarom wordt een schets gegeven van het kerkelijke en politieke klimaat in dat land en de moeilijkheden die de congregatie aldaar ondervond, waardoor zij uiteindelijk in 1875 (gedeeltelijk) uitweek naar Nederland. Vervolgens wordt een levensbeschrijving van de stichteres Moeder M. Clara Pfänder (1827-1882) gegeven, waarin aandacht is voor de wereldlijke en, later, kerkelijke tegenwerking die zij op haar pad ontmoette. Desondanks groeide de congregatie, wat nieuwe vestigingen noodzakelijk maakte. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een schets van de spiritualiteit van de congregatie, waarbij aannemelijk wordt gemaakt dat deze paste in de ultramontaanse (sterk op Rome gerichte) koers die de Kerk in die tijd voerde.

1.1 Kerkelijk, politiek en sociaal klimaat in Duitsland tot aan het ontstaan van de congregatie

De negentiende eeuw was een eeuw van uitersten als we kijken naar de industriële vooruitgang, de toenemende mate van hygiëne, ziekenzorg en scholing.² Maar helaas gold het predicaat ‘uiterste’ ook voor de toenemende kloof tussen de kleine groep van rijken en de alsmaar uitdijende groep van armen en arbeiders als gevolg van de industrialisering. Mannen, vrouwen en kinderen werden in fabrieken tewerkgesteld of werkten als boer of knecht op het land of in de vele kleine dorpen en steden. Dit plaatje gold voor veel West-Europese landen in die tijd, ook voor de statenbond van het Duitse Rijk. Velen werden uitgebuit, waren ondervoed of leefden letterlijk zonder dak boven hun hoofd. Weeskinderen, die toch al getekend waren door het verlies van hun ouders, hadden het vaak nog zwaarder. Men hoeft er maar de klassieker van Charles Dickens over Oliver Twist, niet toevallig in die tijd geschreven, op na te slaan om hun lot te ervaren.

In 1859 richtte Clara Pfänder (1827-1882) in een klein Duits plaatsje een gemeenschap van vrouwelijke religieuzen op die zowel zochten naar innerlijke spirituele verdieping als een verlangen om zich in te zetten voor hulpbehoevenden, in de eerste plaats kinderen. Een jaar later werd de congregatie kerkelijk goedgekeurd onder de naam 'Zusters van de H. Franciscus, Dochters van de H. Harten van Jezus en Maria' en werd als leidraad de leefregel van de Reguliere Derde Orde van Franciscus van Assisi gekozen.

In deze studie wordt de geschiedenis en spiritualiteit van deze congregatie geschetst vanaf 1874, het jaar waarin zij, aanvankelijk noodgedwongen vanwege de Kulturkampf, ook in Nederland terecht kwam. We lezen over de eerste moeilijke vestigingsjaren en de stichting van een eigen provincie en moederhuis in Aerdenhout (1923), waarna de zusters bekend werden als de Franciscanessen van Aerdenhout. Het aannemen van werk in het lager onderwijs en de zieken- en bejaardenzorg bracht de congregatie tot grote bloei in ons land. Maar ook het missieavontuur dat de franciscanessen vanaf 1929 begonnen op Noord-Sumatra verdient een apart hoofdstuk.

Met ruim zeshonderd leden op haar hoogtepunt, was deze congregatie in het naoorlogse Nederland een partner van betekenis in het katholiek sociaal-maatschappelijke leven. Echter, de snelle kerkelijke en religieuze veranderingen van de jaren zestig gingen ook aan de zusters niet voorbij. Deze hadden ingrijpende gevolgen voor hun activiteiten, zelfverstaan en toekomstig beleid zo laat deze publicatie zien. Dat inkrimping desondanks voor een onverwachte religieuze dynamiek en een herbronning van de eigen congregatie-identiteit kon leiden is een hoopvolle boodschap die eveneens aandacht krijgt in deze studie.

